

1925 чылдың август 31-де
үлүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№6
(18593)

2015 чылдың
январь 22
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

«ЧАҢГЫС КӨЗЕНЕКТИҢ» АЖЫК-ДУЗАНЫ

Чеди-Хөл кожуунда чаа ажыттынган хөй талалыг ажил-чорудулгалыг төптө. (Материалды 3-кү арындан номчуур).

ДУЗАНЫ КАМГАЛАЛ ЯАМЫЗЫНДАН ДИЛЭЭР

«Тывага кобальт бүдүрүлгезин катап эгелеп болур кара чаңгыс албан чери — Россияның Камгалал яамызы.

Чуртка стратегтиг металлды бүдүреринге киржип турган «Тыва кобальт» комбинатында ажылдап чораан хоочуннарның бодалы ындыг. Ол бодалын чоокта чаа Хову-Аксынга ажылчын аян-чорук кылып чораан Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга илереткенер. Комбинаттың салым-хуузуңуң дугайында айтырыгны Александр Андреевич биле Галина Васильевна Гладкихтер көдүргеннер. Олар аңаа бүгү назынында, ооң ажыттынганындан эгелээш 1991 чылда ССРЭ-ниң дүшкени-биле хагдынганынга чедир, ажылдап чорааннар.

Комбинатты хаггандан бээр 20 ажыг чылдар эрткен-даа болза, ол хоочуннар боттарының холу-биле тудуп, сайзырадып чораан бүдүрүлгезиниң атал тургустунуп келиринге идегеп чоруурлар. Совет үениң чылдарындан Тыва кобальт» 70 муң ажыг тонна руданы казып тып, оон кобальтыны, никельди, чести бүдүрүп турган. Ооң курлавыры Хову-Аксында ам-даа ар деп, Гладкихтер санал турарлар. Чылда 100 тонна руданы казып чыгар болза, ол 20 чыл дургузунда ажылдаарыңа четчир дээрзин эртем-нер бадыткаан. Оон аңгыда бүдүрүлгениң ажылдап келген бүгү чылдарының дургузунда чыгдынган техногенниг артынчылар бар, оон ховар олгаш үнелиг металлдарны үндүрүп ап болур. Технологияның амгы деңгээлиниң ачызында ону болбаазырадып кылыры чиик, орулга бар.

Хоочуннар хамыкты мурнай Сергей Шойгуга идегеп турарлар. Чуртка камгалал сайыдында комбинатты «диргизериниң» ийи боттук баямдалары бар: бирээде, төрөөн булуңунга дуза чедирери, ийиде, эртүүн национал эрге-ажыктарын камгалаары, сөөлгү он-он чылдарың дургузунда камгалал үлөтпүрүңге эргежок чугула чиг этти чидирин, ону даштыкыдан садып ап турар апарган. Экономиктиг санкция-ар-биле холбаштыр Россияның Президентизиниң айтыканы даштыкы-ан садып алыр чүүлдерни маңаа бүдүрүп алыр дээн сорулгазыңа бо үлдер дүгжүп турар.

(Уланчызы 2-ги арында).

СЕРГЕЙ ШОЙГУ ДЕТКИП ТУРАР

Орустун географтыг ниитилелиниң президенти С.К. Шойгу Тываның Баштыңы Ш.Кара-оолче чоруткан албан-езузуңуң харызыңа Азияның аныяктарының I шуулганын регионга эрттирериниң дугайында ооң эгелээш-кинин деткээнин дыңнаткан.

Ооң чагаазында мындыг одуруглар бар: «Шуулганга белеткел-биле болгаш ону эрттирери-биле холбашкан кады ажылда-жылга аныяктарның ол кедилиг болгаш чугула төлөвилелин дээштиг болгаш шынарлыг эрттиреринге идиг бээр дээрзинге бүзүрээр мен. Орустун географтыг ниитилелиниң ол хемчеглерге киржилгезин ниитилелдин 2015 чылда ажылының планында кириген. Амгы үеде шуулганың програм-мазын болгаш аңаа Орустун географтыг ниитилелиниң киржилгезиниң талазы-биле саналдарны белеткээриниң талазы-биле ажылдар боттанып турар. С.К. Шойгу».

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол биле Уралдың күрүнениң экономиктиг университединиң ректору Михаил Федоров Европа-Азия диптериниң чурттарының каттыштырылганың делегей төлөвилелиниң даяныр чери кылдыр Тываны шилип алырынче угланган элээн хөй хемчеглерни эрттирериниң дугайында дугурушкан дээр-зин сагындыраал.

I шуулганы эрттирериниң кол сорулгазы — Тыва Республиканың буруңгу культуразын болгаш төөгүзүн, ооң бойдузунуң байлактарын Оожум океан девискээриниң, Төп Азияның, Европаның чурттарының болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң аныяктарыңа таныштырары. Ол ышкаш Тыва Республиканың этнокультура салгалының айыыл чок чоруунуң болгаш камгалалының, туризмни сайзырадырының, аныяктарның сайгарлыкчы чоруунуң айтырыгларының, Евразия чурттарының экономиктиг хөгжүлдээнин перспективаларының талазы-биле сессияларны, «төгерик столдарны» эрттирери планнаттынган.

Шуулганга киржири-биле Оожум океан девискээриниң, Төп Азия, Европа чурттарының болгаш Россияның бүгү регионнарының аныяк удуртукчуларын чалаары көрдүнүп турар.

Евразия каттыжышкынының айтып каан өзүн Тываның киржилгези-биле тургузарының дугайында академиктиң саналын деткип турарын Тываның Баштыңы Ш. Кара-оол база катап демдеглээн. Регионнуң сайзыралының федералдыг эрге-чагырга-биле дугурушкан болгаш деткимчезин алган стратегиязы база аңаа дүгжүп турар. «А шуулган бистиң аныяктарымыска улуг хемчээлдиг экономиктиг эгелээшкinnerге киржир, бодунуң аргаларын күш-ажылга, чогаадылгага, депшилгеге болгаш профессионал өзүлдуге ажылгаар байдалдарны тургузар» — деп, Тываның Баштыңы демдеглээн.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың девискээринге грипп, чидиг респираторлуг вирус халдавырының нептерээни-биле хемчеглерни кызыгаарлаарын

(карантинни) тургузарының дугайында 2015 чылдың январь 21 №18 Кызыл хоорай

Чидиг респираторлуг вирус аарының талазы-биле эпидемиологтуг байдалдың таарымча чок болганы-биле холбаштыр база 2015 чылдың январь 19-та Тыва Республиканың күрүнениң кол санитар эмчизиниң №09/25 — 05-15 саналыңа үндөзилээш, Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың девискээринге грипп болгаш чидиг респираторлуг вирус халдавырының эпидемиологтуг көдүрлүүшкүн үезинде 2015 чылдың январь 21-ден 27-ге чедир хемчеглерни кызыгаарлаарын (карантинни) тургузар.

2. Эпидемиологтуг көдүрлүүшкүн үезинде хөй уруглуг өг-бүлелерни, амыдыралдың берге байдалдарыңа таварышкан өг-бүлелерни болгаш улуг назылыг хамаатыларны хайгааралга алырын Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларының баштыңнарыңа сүмелээр.

3. Бо доктаалдың күүсөлдээнинге контролду Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы О.Д. Натсакка дагзыр.

4. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

ДУЗАНЫ КАМГАЛАЛ ЯАМЫЗЫНДАН ДИЛЭЭР

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Хоочуннар хамыкты мурнай Сергей Шойгуга идегеп турарлар. Чурттуң камгалал сыйдында комбинатты «диргизериниң» ийи боттук барымдаалары бар: бирээде, төрөөн булуңунга дуза чедирери; ийиде: чурттуң национал эрге-ажыктарын камгалаары, сөөлгү он-он чылдарның дургузунда камгалал үлөтпүрүңге эргежок чугула чиг этти чидирген, ону даштыкыдан садып ап турар аларган. Экономиктиг санкциялар-биле холбаштыр Россияның Президентизиниң айытканы даштыкыдан садып алыр чүүлдерни маңаа бүдүрүп алыр дээн сорулгазынга бо чүүлдер дүгжүп турар.

Хоочуннарның төрөөн республиказынга дузалаар дээн күзел-чүткүлү болгаш езулук патриотчу чоруу дээш Шолбан Кара-оол оларга өөрүп четтиргенин илергейлээн. «Ужуражып келген дораан силерниң сөстериңерни болгаш саналы-

нарны Сергей Күжүгетовичке дамчыдар мен, чүнү кылырын кады шийтпирлээр бис» — деп, ол чугаалаан. Хову-Аксында комбинаттың хагдынганынга хамаарыштыр республиканың эрге-чагыргалары хемчеглерни ап турар дээрзин Тываның Баштыңы чугаалаан. Бүдүрүлгениң артынчыларын шыгжаан черден үнүп турар экологтуг айыылды чайладыры чугула болуп турар дээрзин ол дыңнаткан. Чазак Даргазынга ажылдап эгелээниниң баштайгы хонуктарында-ла ол айтырыгны федералдыг эрге-чагыргаларның мурнунга тургузуп келген. Шыгжамырларны арыглаарының айтырыын федералдыг программаже чүглө 2014 чылда кириген. Ындыг-даа болза, ол программаның күүселдезин 2024 чылга чедир көргөн, ыңдыг объектилер чуртта дыка хөй. Оочуну тыва элээн каш чылдар дургузунда манал болур. Ынчангаш республиканың Чазак ону мурнадыр дээш «Тыва кобальт» комбинаттың эвээш эвес үнелиг металлдар

бар артынчыларын арыглаарын боттандыраар инвесторларны бот-тускайлаң дилеп тывар деп шийтпирлээн. Бо төлөвилел экономиктиг сорулгалардан аңгыда социал хүлээлгени күүседип, экологтуг айыылды чайладыр болур.

Амгы үеде техногенниг артынчылар шыгжамыры комбинатты хагган болгаш ону башкарып турган ССРЭ-ниң Өнүг металлургия яамызын дүжүргөн

соонда, ээ чок арткан. Чаа Россияның үлөтпүргө болгаш ажыктыг казымалдарга хамааржыр чаңгыс-даа албан чери ону бодунга алыксавайн турар. Ындыг байдалдыг турда кобальт артынчыларын арыглаар инвестор дилеп тывары дыка нарын. «Тыва кобальт» комбинатка бүдүрүлгени организастаарының дугайында Россияның чамдык улук компанияларындан саналдар кирген.

Амгы үеде республика эрге-чагыргалары шыгжамырының кымның өнчүзү болу тодарадыр айтырыгны шийтпирлеп турар.

Бойдус ажыггалының тывы-биле федералдыг агентелдин удуртукчузу Вале Пак-биле чугаа кылган соо «Тыва кобальт» комбинат шыгжамырының дугайында тырыг шийтпирлеттинип бо дээрзин Тываның Баштыңы хоочуннарга дыңнаткан. объектини регионнуң азыниципатитеттин өнчүзү кылды дамчыдарынга деткимче көзүзерин ол албан чери республика удуртукчузунга аазаан. республикага база немечүүк дээрзи билдингир — д. Шолбан Кара-оол дыңнаткан — Хову-Аксының айтыры шийтпирлээринге силерниң гаалааныңар ышкаш, Камгалал яамызындан, чаңгыс чурттууус Сергей Шойгу, дуза дилээри чөп-түр».

ТР-ниң парлалга албан

Оперативтиг албанның ажыл-чорудулгазының 2014 чылда түнелдерин база 2015 чылда сорулгаларын республиканың Иштики херектер яамызының коллегия хуралынга чугаалашкан. ИХЯ-ның удуртукчу составының мурнунга республика Баштыңы Шолбан Кара-оол сөс ап, чүве чугаалаан.

Эрте берген юбилейлиг чыл массалыг хемчеглер-биле байлак болгаш, эрге-хоойлу камгалаар органнарда күженишкениң ажылды база белен эвес даалгаларны күүседирин негээнин демдеглевашаан, республиканың Баштыңы ИХЯ-ның хууда составының кичээнгеин бо чылын кылыр ужурлуг элээн харыысалгалыг сорулгаларны шийтпирлээринче угландырган. ИХЯ-ның ажыл-чорудулгазында тодаргай чедиишкениң барын ол демдеглээн.

Элээдилер ортузунда кем-херек үлгедиишкениң, назы четпээниң хоойлу-дүрүм үрээр чоруктарының саны кызырылган. Аар кем-херек үлгедиишкениң-биле демисел уламчылап турар. Кудум-чугаа кем-херек үлгедиглерин болдурбазының талазы-биле ажыл чоруп турар.

Ынчалза-даа бүртүктеттинген үлгедиишкениң ниити саны улгаткан. Дарганың чугаазы-биле, «Катаптаан кем-херек үлгедиг чорукту үндезини-биле өскерттип шыдавайн турарыыс онза дүвүрелди оттуруп турар. Хөй нуруузуңда хосталгазын казыттырган черлерден үнген-нерниң күш-ажылы болгаш социал байдалы аайлаттынып

ИХЯ-НЫҢ ШИИТПИРЛЭЭР УЖУРЛУГ СОРУЛГАЛАРЫ

тургустунмаанындан олар арагалап, оон кедерезе, чаа кем-херек үлгедиишкениң кылып болур. Бети дизе, Чаа чыл байырлалдарының хонуктарын алырга, эрткен чылдың Чаа чыл байырлалдары-биле деңнээр болза, кем-херек үлгедиг чоруктарның деңнелин чавызадырын чедип алган силер. Ындыг-даа болза аар үлгедиглерден бүрүнү-биле чайлаары болдунмаан. Ону оон мурнунда шийтирип чораан кижилер үлгедип турары оларны чогуур хайгааралга албаанын көргүзүп турары ол-дур.

Эрги-Барлык сумузунга болган коргунчуг болушкун ийи чаш уругнуң амы-тынын алгаш барган. Чаштарның амы-тынынга четкен төрөөн адазы 2013 чылда база-ла өлүрүкчү херек дээш шийттирип чорааны тодараан. Ынчалза-даа аңаа чиик шийткелди — шенелде хуусааны үндүргөн. Суд бичии уруглар адазы чокка өспөс ужурлуг деп санаан.

«Ол айыылдыг таварылга эрге-хоойлу камгалаар органнарда болгаш суд системазынга өөредиг болур ужурлуг. Бистиң шуптувуска, суму бүрүзүңге, тус черниң бот-башкарылга органнарынга, бодунуң соңгукчу бүрүзү таныйыр, оларның амыдырал-чуртталгазында нарын айтырыгларын шийтпирлээр хүлээлгелиг кижилерге эң-не чоок эрге-чагыргага өөредиг болзун» — деп, Шолбан Кара-оол негээн. Бистиң чедир кылбаан ажылыыс, кижилерниң хереглелдеринге кичээңгей чогуус берге түнелдерге чедирип турар.

Катап үлгедиглер кылыр чорукту демниг күженишкениң-биле өскерттип болур дээрзин республиканың Баштыңы демдеглээн. Республика Чазаның болгаш ШКФА-

ның ТР-де эргелелиниң аразында чөлшээржилгени боттандыраары-биле Адалар чөвүлелиниң болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларының, тус чер чагыргаларының ажыл-чорудулгазы болгаш, чүнүң-даа мурнунда, участок төлээлекчилериниң, шагдааларның демниг ажылы байдалды өскерттип болур.

Элээн нарын девискээрлерге эң-не дуржулгалыг ажылдакчыларны томуйлаар, участок шагдааларының харыысалгазын бедидер, үре-түнелдиг улусчу дружиналарны чурттакчылыг чер бүрүзүңге тургузар. Улусчу дружиналар дугайында чаа республика хоойлузу дружинниктерниң эргелерин элээн калбартып, хөй-ниити чурумун камгалаарыга чурттакчы чоннуң киржилгезин күштелдирер.

Эзирик улустуң кылган кем-херек үлгедиишкениң республикада ам-даа бедик деңнелде болганда, бо угланышкын талазы-биле Шолбан Кара-оол эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажыл-чорудулгазын күштелдирер сорулганы салган. Бодунуң талазындан республиканың Баштыңы боттарының девискээрлеринде хоойлуга удур арага садып-саарарын чөлшээрер турар тус чер бот-башкарылга органнарының удуртукчуларынга хамаарыштыр Тываның Чазак элээн шыңгыы хемчеглерни хүлээп алырын коллегия кижигүннеринге бүзүрөткен.

Орук айыыл чок чоруун чугаалап тура, Шолбан Кара-оол ОШАЧКИ-ниң, ылаңгыя Кызыл хоорайда ажылдакчыларының, Чаа чылдың бирги хонуктарындан эгелеп идепкейлиг ажылдап турарын демдеглевашаан, ол идепкейжи чорук кезек үеде эвес, а доктаамал болурунга бүзүрелин илереткен.

ӨЛҮРҮКЧҮНҮ ЧҮГЕ ШЕНЕЛДЕ ХУУСААГА ШИИТКЕНИЛ?

Тываның Баштыңы уруглар өлүрүкчү мурнундагы кылган өлүрүшкүнү дээш шенелде хуусаага шийткенинге хамаарышты сайгарылганы чорударын негээн.

Ындыг негелдени Шолбан Кара-оол эрге-хоойлу камгалакчыларының калбак киржилгези-биле январь 20-де болган ИХЯ-ның коллегиязынга үндүргөн. 2015 чылдың январь 16-да Барыын-Хемчик кожуунуң Эрги-Барлык сумузунга болган айыыл-халалче ол онза кичээнгеин угландырган. Аңаа 32 харлыг Оттук Хомушкү 8 биле

дикчизи дээш оон төрелде болгаш эрге-дужаалдыг кижилер дилег кирип турган Шолбан Кара-оол ИХЯ коллегиязынга шак ыңдыг Ол байдалдың соонда сайгарыганы шыңгыы чорударын, 20 чылда суд кайы хире чөптүг адааның, өлүрүкчүнү камгалаар биле дилегте ат салып турган ажылдакчыны тодарадырын негээ

«Документилерни көдүрери база айтырыгларга харыылар тывары берге эвес. Бир эвес өлүрүкчү дээш дилег кирип турган улустуң аразында албан-дужаалдыг кижилер бар болза, олар ажылындан үнүшү» — деп, регионнуң Баштыңы дыңнаткан.

3 харлыг төрөөн ажы-төлүн өлүргөш, бодунуң амызынга четтинген. Ынчалза-даа эң-не коргунчуг чүүл — уруглар өлүрүкчүзү 2013 чылда-ла аар кем-херек дээш шийттиргени» — деп, Тываның Баштыңы санап турар. Ол бодунуң чаңгыс чер-чурттуун өлүрүп кааш, шенелде хуусааны ап, хосталгага арткан.

Оон аңгыда хай-халап болган соонда, регион Баштыңының адынга Эрги-Барлык сумузунуң чурттакчыларындан чагаалар кээп эгелээн. Ында бижип турары болза, суд чорудуунуң үезинде шийтирикчиниң чаш уруглары барынга даянып, херек үлгед-

«Документилерни көдүрери база айтырыгларга харыылар тывары берге эвес. Бир эвес өлүрүкчү дээш дилег кирип турган улустуң аразында албан-дужаалдыг кижилер бар болза, олар ажылындан үнүшү» — деп, регионнуң Баштыңы дыңнаткан.

Бо хевирлиг айыылдары болдурбас талазы-биле бүтүлө хемчеглерни алыры чугула дээрзин Тываның Баштыңы демдеглээн. Болган таварылгага хамаарылга чок арткан ужурлуг. Эрги-Барлык сумузунуң чурттакчыларындан кирген шупту чагаалар аайы биле чогуур черлерже медегелдерни чорудар деп турар

Чеди-Хөл кожуунда «ЧАҢГЫС КӨЗЕНЕКТИҢ» АЖЫК-ДУЗАЗЫ

Күрүне болгаш муниципалдыг ачы-дузаны чедиреринин хөй хүлээлгелиг төвүнүн девискээр килдизинин ажыдышкыны январь 17-де Хову-Аксы суурга болган.

Чеди-Хөл кожуунга ажыл-чын аян-чорук кылып чораан Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ол килдизке хүлээп алышкыны келген хамааты болуп кирген. Ол негелде езугаар талонну алгаш, операторнун ачы-дузанын көргөн. Хову-Аксы суурда ажылдаар олуттарның кайы хире бары Чазак Даргазын сонугаткан. Аңаа хостуг ажылдаар олуттарның болгаш албан-дужаалдарның даңзын ап берген. Хөй хүлээлгелиг төптүн (ХХТ) ажылдакчыларынга ол ачы-дуза дээш өөрүп четтиргенин илереткеш, Чеди-Хөл кожуунун чагыргазынга болур чөвүлел хуралга ол сан-түннерни ажылгаарын дыңнаткан.

Ооң хуралга тургузар айтыры тус черниң чурттакчыларын ажылга хаара тударының талазы-биле хемчеглерге хамааржыр. ХХТ-ниң тус чер килдизинде дээди эртемниг, ооң иштинде Уралдың күрүнениң экономиктиг университетин дооскан аныяк оолдарның болгаш кыстарның ажылдап турары республика Баштыңын өөрткен. Оон аңгыда оларның барык шуптузу Хову-Аксы чурттуг болуп турары, дээди өөредилге черин дооскаш,

Татьяна Бондаренко суурда ол чугула албан черинин тургустунганынга өөрүшкүзүн илереткен. Ол туруушкун чок ажылдаар болза, суурнун чурттакчыларынга дыка эптиг болур дээрзин демдеглээн. Документилер-биле холбашкан саазыннар сүрүп, Кызыл чедип турбас. Тываның Баштыңы килдизин үзүктел чок

Чаа-Хөлге, Хандагайтыга, Мугур-Аксынга, Тээлиге, Суг-Аксынга, Тоора-Хемге, Бай-Хаакка, Хову-Аксынга, Сарыг-Сепке) болгаш бөдүүнчүткен черлерни Ак-Довурак хоорайга, Сукпак, Балгазын болгаш Дүрген суурларга ажылдаар кылдыр белеткээн.

ХХТ-ни хаара туттунган фе-

ажылдаарын хандыраарынче кичээнгени угландыраарын информатизация болгаш харылзаа сайыдынга дааскан.

ХХТ-ниң чаа тургустунган килдистеринге күрүне ачы-дузанын чонга «чаңгыс көзенек» деп чурум езугаар чедиреринин чогумчалыг болгаш кедилиг хевирин шижээдири 2014 чылда республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызының

дералдыг субсидияларның акша-хөрөңгизи-биле ажыдар аргалыг болган. 2014 чылдың июнь 16-да Россия Федерациязының Чазааның 1058-р айтышкынын езугаар хөй хүлээлгелиг төптөргөң четкилерин сайзырадырынга 2014-2015 чылдарда Тыва Республиканың бюджетинге 22392 муң рубль түннүг трансферти тускайлаан, ооң иштинде 2014 чылда—11196 муң рубльди. Республика бюджетинден ол сорулга 2014 чылда 10115 муң рубль, ооң иштинде Каа-Хем суурда ХХТ-ни тударынга 8790 муң рубль көрдүнгөн. Арткан акшаны Эрзин болгаш Чаа-Хөл суурларда электроннуг оочурну эргелеп-башкаарының системазын, оргтехниканы, мебельди садарынга ажылгаар.

ХХТ-ниң бараан болур кол хевирин билдирешикин ээзинин документилерин күрүне албан-хаакчызы эвес, фронт-офистин ажылдакчызының хүлээп алыры болур, күрүне ачы-дузанын чедиреринин дугайында шиитпирин, мурнунда дег, күрүне азы муниципалдыг орган хүлээп алыр. Ам билдирешикин ээзи албан черлеринде албан-хаакчытар-биле ужуражып турбас апарган. Төптөр ачы-дуза чедирер ажылды чүгүл бөдүүнчүдүп турар эвес, келген кижилерге таарымчалыг байдалдарны тургузуп, хамаатыларның ачы-дуза алыр дээш үндүрүп келген чарыгдалдарын кызырып турар.

Немелде «көзенектер» ажыттыг соонда, ХХТ-ниң баазыныга ачы-дузаны республиканың чурттакчыларының 62 хуузу алыр, 2014 чылда РФ-тиң Экономиктиг сайзырал яамызының планнааны 40 хуу турган.

ТР-ниң албан-езуунун сайтызындан.

Чеди-Хөлде чаартылгалар

Хөй чылдар дургузунда кижилер Хову-Аксы суурга чедир чазаттынмаан орук-биле чедип, чамдыкта машиналар часкы өл малгашты арай деп-ле эртер турган. Сөөлгү чылда байдал өскерилген. Орук бүрүнү-биле асфальтылаттыг. Ынчангаш орукка чоруур үе элээн кызырылган болгаш орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруу бедээн. Эрткен субботада, январь 17-де, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Чеди-Хөл кожуунда ажылчын үнүүшкүнү кылган. Элээн хөй ажыл-агыйларга чедип, тус черниң чурттакчылары-биле ужурашкаш, чагырга ажылдакчылары-биле түннел хуралды эрттирген.

Чеди-Хөл кожуунун чагырга даргазы Карим Сагаан-оолдун чугаазы-биле, республика Чазаның деткимчезинин ачызында чеди-хөлчүлерин амыдыралында хөй-ле чүүлдер эки талаже чоорту өскерлип турар. Автомобиль оруун чаартырынга 130 млн. рубльди тускайлаан турган, ам-даа 24 миллионну шижээдири болгаш орук ажылдарын доозары арткан.

Элегес сумузунда уруглар садында олуттар чедишпес турган нарын айтырыг бүрүнү-биле шиитпирлеттинген. Эрткен чылын чаа уруглар садын тудуп дооскан. Хову-Аксы суурга уруглар сады тударының төлевилел-смета документациязын ажылдап кылыры барык-ла доозулган. Сайлыг сумузунда чаа фельдшер-акушер пунктузу база ажыттыг. Чоннун акша-хөрөңгизи-биле хөй-ле чүүлдер туттунуп турар, чижээлээр, Хову-Аксында — Будданың хүрээзи база Чал-Кежиге — Культура бажыны.

Башкыларга ажыл төлевирин өстүрер талазы-биле күрүне Баштыңының негелделерин кожуун чагыргазы күүсеткенин Карим Сагаан-оол чугаалаан. Муниципалдыг тургузунун бодунун орулгалары, ооң иштинде муниципалдыг хөрөңгини хөлезилээнин күсели-биле орулгалары көвүдөп турар. Бо чылын орук ажылдарын кожуун

төвүнүн кудумчуларынга база чорудар. Хөй ажыл-хүлээлгелиг төптүн салбыры ажыттыг.

Муниципалдыг тургузунун социал-экономиктиг хөгжүлдизинче угланган ам-даа хөй сорулгаларны шиитпирлээр алаар.

Кожуунун удуртулгазы тодаргай чедиишкенин дээрзи-биле Шолбан Кара-оол чөпшээрешкен. Оларны ам-даа көвүдөдири чугула. 2015 чылда саң-хөө болгаш социал политика дугайында ол тодаргай чугаалааш, элээн хөй шыңгыы сорулгаларны салган.

Аңаа губернатор төлөвилелдерин шынарлыг боттандыраары база хамааржыр. Чижээлээр, «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилелди мөөрейжилерин бүдүрүкчү чоруун боттандыраарында чедир, а эң кол чүүл оларның орулгалыг ажыл-чорудулгазынга база немелде ажылчын олуттар тургузарында болгаш ажылдакчыларга шалың төлээринге чедир чорудар. Оон аңгыда үндүрүг органнынче отчет бээрин хандыраар ужурулуг.

Чеди-Хөл кожуунун сумулар удуртукчуларынга боттарының ажыл-чорудулгазының системалыын болгаш планнын чедип ап, ооң иштинде күүседикчи база күш-ажылдың чурумун бедидеринин талазы-биле айтырыгларны, чурттакчы чон-биле удур-дедир харылзааларны хандыраар сорулга салдыг. Чагырга черинин ажылдакчылары хууда айтырыглар талазы-биле чурттакчы чонну хүлээп алырын доктаамал чорудар, кадрлар курлавырын тургузар талазы-биле ажылды чорудар база боттарының ажыл-чорудулгазында угланышкынын аайы-биле рейтинг көргүзүлгө аян санында сайгырып көөр ужурулуг.

Арага продукциязының сайгарылгазын хынаарынче, араганы хоойлуга удур садып турар кижилерни дилеп-тывар болгаш соксадыр талазы-биле рейд хемчеглерин эрттиреринче Тываның Баштыңы кичээнгени угландырган.

Чедир кылыр чүүлдер бар

Чеди-Хөл кожуунга ажылчын аян-чорук кылып чорааш, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Хову-Аксы суурда чаа котельнаяның байдалы-биле танышкан.

Чылыг хандырылганың айтырыын ол кожуунун удуртулгазы-биле аңаа сайгарган. Республиканың эрге-чагыргаларының 2013 чылда дыка кыска хуусаада туткан ол тудуу долузу-биле ажылдап турар, ынчалза-даа чамдык кезектерин ам-даа чедир кылыр. Чеди-Хөл кожуунун чагыргазының даргазы дуржулгалыг энергетик болгаш сайып чораан Карим Сагаан-оолдун кичээнгенин республика Баштыңы чаа котельнаяны ажылдап турар үеде тургустунган айтырыгларны дарый шиитпирлээринче угландырган.

2011 чылда коммунал халап болган эрги ЧЭТ-тиң ажылдакчылары-биле Шолбан Кара-оол ужурашкан. Ажыл төлевиринин арткан акшазын төлөп бээринге идиг бээрин олар Чазак Даргазындан дилээр. Шолбан Кара-оол ол айтырыгны эң кыска хуусаада шиитпирлээрин Карим Сагаан-оолга дааскан. Хову-Аксында ажыттыг хөй хүлээлгелиг төптүн девискээр килдизинге барып, боттарында тааржыр ажылды оон тып алырын Шолбан Кара-оол ажыл чок арткан кижилерге сүмелзэн. Бир эвес тааржыр ажыл тыпты берген болза, кожуун чагыргазы ол ажылга кирип алырынга деткимчени көргүзөр.

ТР-ниң албан-езуунун сайтызындан.

Өрзөн суурунга ээл келгени аңаа өөрүнчүг болган. Төрзөн черинге ажылдаар дээрн шиитпир дээр Шолбан Кара-оол оларны мак-аан, ажылынга, хуу амыдыра-ынга чедиишкенин күзээр.

Ооң ажылдакчылары Кызыл хоорайда хөй хүлээлгелиг төптүн физинге тускай өөредилгени олгаш практиканы эрткен дээрин информатизация болгаш арылзаа сайыды Аяна Шойгу демдеглээн. Хову-Аксында девискээр килдизин ЧКА эргеле-инин оран-савазынга ажыткан.

Офиске бир дугаарында елген тус черниң чурттакчызы

ажыл-чорудулгазының кол угланышкыны болган. Эрткен чылын чонга ачы-дузаны «чаңгыс көзенектен» чедирер ажылды Кызыл хоорайга, Барыин-Хем-чиктин Кызыл-Мажалык суурда, Эрзинниң Эрзин суурда девискээр килдистеринге боттандырган. 2014 чылдың декабрь 1-ниң байдалын езугаар «чаңгыс көзенектен» ачы-дузаны республиканың чурттакчыларының 90 хуузу алган.

2014 чылдың декабрь 31-ге чедир ХХТ-ниң 11 девискээр салбырларын чеди кожууннар-ның төптөргөң (Самагалдайга,

Ужур-чаңчылдарга хумагалыг

Бо эрткен чылын республика Наадымында өглер көрүлдөзү Тос-Булакка болуп турда, Тожу кожуун ол көрүлдөзү тос чадырны презент-биле шып алган турганын көргөш, мээң чанымга турган күш-ажылдың хоочуну К.Хомушку мынча дээн болгай: «Бо-даа кожууннун чөгөнчиг деп чүвезин, Арандолдун кылып алган тос чадырын, бодундан дилеп алгаш, борта салыпкан болза, музей-биле дөмей чүве-ле болгай» — деп хыйланып бар чытканын дыңнаан мен.

Тожуга амыдырал-чурттап чораан Хөйүк төрөл бөлүктүн улуг күдээзи болур Социалисттик Күш-ажылдың Маадыры Эрестол Даржааның күдээзи, ол кожуунга хөй чылдар иштинде садыг шугумунга ажилдап, хереглекчилер ниитилелин даргалап, сөөлүндө совхоз-даа директорлап чораан күш-ажылдың хоочуну Сундуй-оол Монгушович Арандол-биле эки таныжар кижилер мен. Тос, хөм чадырларны, оларны бүрүн дериг-херекселдери-биле дерээш, республика наадымдарында шаңнадып-мактадып келген күш-ажылдың хоочунун кайыын тып алырын К.Хомушкунан айтырамын, Дус-Хөлде делегей чергелиг конференция болуп турар, ында ол тос чадырын бүрүн дериг-херексел-биле тип алган олур деп мындыг. Журналист кижилер, бир талазында, делегей чергелиг конференцияны сонугаар, С.Арандол-биле чугаалажып көөр дээш дораан-на Дус-Хөлчө чоруттум.

Эрткен чылын Дус-Хөлгө Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндөзилеп тургустунганының 100 чылынга «Хүндүлээчел, экиргек, эвилең Тыва» деп делегей чергелиг эртем-практиктиг конференция болуп турар болду. Конференцияның кол эрткирчилери — Тыва Республиканың этниктиг психология болгаш социал практиктиг эртем төвү болгаш Тываның күрүнө университети. Мындыг эртем-практиктиг конференцияны ам 4 чыл улаштыр ТКУ-нун башкызы Н.О.Товуу эрткирип турары ол. Москвадан, Башкириядан чалаттырган эртемденнер, Франциядан, Япониядан, Эстониядан аалчылар, республиканың хамнар, сарыг шажынның төлээлери, студентилер, аспирантылар дээш, ында кымнарны чок дээр. «Тыва — боттарының чаагай чаңчылдарын камгалап арттырып алган девискээр-дир. Меңээ дыка солун болгаш өөредиглиг-дир. Бо чылын бир дугаар кээп тур мен» — деп, Москвадан келген эртемден Валерий Насуленко чугаалап турду. Тываларның бир онзагай чаңчылдарлыг, ужурларлыг тожуларның тос чадырын С.Арандол ында делгеп салып алган олур. Тывалар өгдөн аңгыда тос чадыр-га база чурттап чораанын даштыкы эртемденнер аажок сонугар, чурукка, харын-даа кинога тырттырып ап турдулар. Ол чоруп тургаш, ооң-биле хүндүс чугаалажыр чай чок болдувус. «Хөлдеп келген кижилер дыштанып-даа алгай сен, мээң чанымга тос чадырга хонуп ал, кезээ таптыг хөөрөп бээр мен» — деп мындыг, чөпшээрер ужурга таварыштым. Тос чадырның иштин көрүп турарымга ында чүнү чок дээр боор, тожуларның эдилеп чораан эт-севи, идик-хеви, К.Хомушкунун музей-биле дөмей деп чугаалап турары-ла шын.

— Үндөзүн Тожу чурттуг эвес-ле болгай силер, тожуларның тос ча-

дырын, ол үениң чонунун чурттап турган байдалынга дүүштүр кылыр бодал канчаар силерге төрүттүнүп келгенил, Сундуй-оол Монгушович?

— Кызылдың садыг училищезин дооскаш, Тожуга ажилдап чеде бергеш, ол чер чурттуг Мария-биле (ам ол бистиң аравыста чок) өг-бүлө тудуп чурттааш, катым аңчы Эрестол Даржаа-биле кады аңнап чоруп тургаш, тус черниң кайгамчык чараш арга-эзим-неринге, онзагай агаар-бойдузунга, чүнү-даа мурнай ол онзагай оранның ээлери — эвилең-ээлдек аажы-чаңныг, эрес-кашпагай чонунга чүдөн-даа артык тааржып, бо черни чуртсуна берген мен. Катым-биле тайгага аңнап чораш, шагда-ла бежен чыл бурунгаар кагдынган тос чадырны көргөш, мону музейге аппарып тургузуп кагза деп

бодал ынчан төрүттүнген. Кажан хүндүлүг дыштанылгаче үнгөш, бажыңга олурарга чалгааранчыг боорга, Тожу Тываның улуг девискээрин ээлеп турар, ооң үндөзүн чурттап чораанын база мээң уругларым, уйнуктарым бодунун хүндүлүг өгбөзи — тожуларның чурттап чорааны тос чадырын чүглө олар эвес, республиканың аныяк-өскени, школа-чылар билип, көрүп алзын дээш кылып эгелээн мен. Ынчангаш 2003 чылдың Наадымында кылган тос чадырымны Алдан-Маадыр музейи дилээрге, бериптим. Чаа музейниң ийиги кадында турар тос чадыр база мээңи болгай. Ооң-биле чергелештир Кызылдың 5 дугаарлыг школы дилээрге база кылып бердим.

— Силерниң бо тос чадырда делгеп-салып алган эт-севиңер-ле хөй-дүр, үевис хөй-ле болгай, ону кысказы-биле тайылбырлап болур силер бе, Сундуй-оол Монгушович?

Ол далашпайн-даа салып алган эт-севи таарыштыр салып тургаш, тайылбырлап эгеледи.

— Бо ыяшты ыңгыржак дээр. Коштаар (чазап каан эр чарының) чарының ооргазынга чонак кырынга салып алыр, ачымак чүк чүдүрерде хереглээр, ыяштан чазап кылган херексел. Ыңгыржактың херекселдери: хөндүрге, кудурга, тыртыг, дерги.

Барба — ивижилерниң көжерде иштинге аш-чөмүн, өске-даа херек чүүлдерин суп алыр эт. Ону буурнун, сыынның, ивиниң бышактарындан болгаш өске-даа аңнар кештеринден даарап алыр. Барбаны ыңгыржактың

кырынга салгаш, баг-биле быжыглап алыр.

Ачымак колдуу барба хевирлиг, чүглө даштыкы кезээ бар, үстүкү кезээ чинге баг-биле шидип алыр, аңчы дүктүг кезинден даарап кылыр таалың хевирлиг эт. Аргамчыларын багдан кылган, сыын, хүлбүс, буур мойнактарындан эттеп тургаш, чингеледир дилеп алыр. Ону иви шалбалап тударынга ажыглап чораан. Ооң-биле чергелештир чеп-аргамчыны база ажыглап чорааннар. Ону аъттың чел, кудуруундан кылыр.

Ниитизи-биле чээрби ажыг эдилелдерни меңээ тайылбырлап көргүстү. Кедип чоруур хептери: идиктери, чүвүрлери, бөрттери — шупту аң кештеринден кылган болду. База бир онзаалап көргөн чүвөм — аяк-сава, хуун,

лең тожу чон мени хөй чүүлге өөрөкөн. Ылаңгыя күш-ажылдың хоочунары Эрестол Даржаа аңнаарың диннээринге, партия-совет ажылдарының хоочуну Василий Дамдын-ооң-биле ажилдаарыңга, оларның мунунга, мени ажил-ишке дадыктыры өөрөткен тожу чонга, өг-бүлө тудуп чурттаан черим, оолдарым төрүттүңе чурту Тожуга кезээде мөгөйип чоруу мен. Назыным улгадып-даа оор болза, чамдык кырганнар ышкаш чыды албайн, Тожу чонунуң намдарын, төөгүзүн тыва чонга арттырып каар дээш шимченип-ле чоруур-дур мен — дидир.

Сундуй-оол Монгушовичниң намдарын ажып көөр болза, езулуг ажылгыр кижиниң мөзү-шынарынга дорт-дүгжүп кээр кижилер болду. Совет үед кожуунун хереглекчилер кооперациязын удуртуп, Тожунун чурттапчыларының, аңчыларының, балыкчыларының негелдезин күүседип, хомудатпай ажилдап чораш, район, көдээ советтер депутатынга каш удаа соңгудуп чораан. Кажан чурт сандарап, социалисттик экономика буурап дүжүп, рынок экономиказынче шилчип кирерге Кызылга чурттап тургаш, 1989 чылда тыва далган кылыр талазы-биле хуусайгарлыкчының чөпшээрелин алгаш тыва далган бүдүрүп, Тожунун аңчыларын, балыкчыларын тыва далган-биле хандырып эгелээн. 1992 чылда Тожуга өг-бүлөзи-биле «Иви» арат ажил-агынын бир дугаар тургускан. Арат ажил-агынын билдиги удуртканы дээш арат тараачын ажил-агыларның бүгү Россияның 7 дугаар съездизинге Тывадан делегат болуп киришкен. 1996 чылдың түңнели-биле эки ажилдыг араттарның санынга кирип, «1997 чылдың кижизин» деп атка төлөптиг болган.

Хоочун аңчы Эрестол Даржаа ырак көрүштүг, ханы бодалдыг кижилер дээрзи ам билдинип келген. Бодунун күдээзи Сундуй-оол Монгушовичниң ус-шеверин, эрес-дидимин өөрөтүп көргөш, ону тайга тожуларының амыдыралыга чаңчыктырып, өөрөдип кааны халас барбаан дээрзин бөгүңү амыдырал бадыткап тур. Ооң ачызында тожуларның тос чадырын бистик республиканың аныяк-өскени көрүп, магадап турар эвес, а ол делегей дөңнелинче көдүрлүп оор. Ынчангаш Сундуй-оол Монгушовичниң ады Тожу кожуунун төөгүзүңгө алдын үжүктөр-биле кирип бижиттинер. Республиканың Хоочуннар чөвүлелиниң даргазы С.К.Долгардан дилээрим болза, Тыва Республиканың төөгүзүңгө салдар чедирип чоруур хоочуну ТР-ниң Чазаның бир шаңналынче кириер болза, частырыг болбас боор деп бодалдым мен.

Сергей ХЕРТЕК

Авториниң иштинде...

Математика кичээли: «МОСКВАЖЕ «АЯН-ЧОРУК»

Ноябрь айда Элегес-Аксы ортумак школазынга Кызыл хоорайның математика башкыларының арга-дуржулга солчулгазының чыыжы болуп эрткен. Ол школаның дээди категорияның математика, физика башкызы Ираида Алдын-ооловна Маадыр орус, тыва холушак өөреникчилери 5 «б» класска математикага аян-чорук хевириниң кичээлин эрттирген. Тыва биле Россияның демнежилгезиниң 100 чыл оюнга тураскааткан «үлелге» темазынга быжыглаашкын кичээл болган. Аян-чорук болганда, кичээлдин темазының аайы-биле Москва хоорайның беш төгүлүг солун черлеринге «чедип», Кызыл хоорайның төгүлүг солун черлери биле деңнелгелерни кылган. Ыаа-ла ол «өртээлдерге» чедип, шаппаразыннарны эртип, аңаа өөреникчилер дүрген бодаар бодалгалар, деңнелге, аас-биле чиктерни, бодалгаларны бодап турганнар. Уруглар бир дугаар «өртээл» — Москвада бүгү делегейге билдингир Кызыл Шөлге «четкеш», бистинң найысылалывыстың төвүнде Арат шөлү-биле деңнээ. Ийи дугаарында Москваның күрүне университетинге четкеш, Тываның күрүне университеди-биле деңнээ. Канчап билир, бо өөреникчи-

лерниң аразындан оолдар, уруглар ол университеттерге өөренир күзелин илере-дип, сонургай бээр чадапчок дээш, школа соонда өөренириниң чугулазының дугайында кижизидилгелиг тайылбырны чоруткан. Үш дугаарында Россияның Күрүне Думазынга четкеш, бистинде Улуг Хурал-биле деңнээш, канчап билир, 5 «б» класстың өөре-

Эң сөөлгү өртээли, онаалга бээрде доктааган чери — «Поклонная гора». Ында тыва эки турачыларга музей база ажыдып каанын башкы каксы чугаалааш, Кызыл хоорайда Дөгээ даа-биле деңнелгени кылган. Кижжи бүрүзү чылда бир катап бедик дагже үнүп турарга эки дээрзин угааткан. Өөреникчилер боттары аңгы-аңгы деңнелдиң онаалгаларын

да төгүлүг черлерге чурук дуза-зы-биле барып чедип танышканы өөреникчилерге солун болган. Кичээл төңүзүндө башкы өөреникчилери-биле кайы онаалганы кылырынга бергедээш-киннер турганын, оларны канчаар, кандыг арга-биле ажып эртип келгенин демнешип түңнээ. Демдектерни уруглар бот-боттарынга салып, түңнелди үндүргеннер.

Өөредиглиг, кижизидилгелиг болгаш мөзү-бүдүшкө хамаарышкан айтырыгларны математика-биле харылзаштырып эрттиргени Ираида Алдын-ооловнаның бедик дуржулгазын көргүзүп турар.

«Башкы кичээлге язы-бүрү аргаларны ажыглап турар. Кижизидилгеже улуг кичээнгеини угландырганы уругларга дыка ажыктыг, таарымчалыг. Уругларның харыылап турары — бедик деңнелде. Башкы биле уругларның аразында хамаарылгазы кичээлге олурушкан башкыларга өөредиг база үлөгер болган. Онаалга нарын бодалгалар берип, уругларны амдан эгелеп 9-ку класстың математика экзаменге белеткеп турары кончуг эки деп үнелелди Кызыл хоорайның кичээлге олурушкан башкылары бергеннер.

Галина БУРБУЧУК.

Ираида МААДЫРНЫҢ тырттырган чуруу.

никчилериниң аразындан депутаттар үнүп кээри чадапчок дээш, депутат кижиниң ажылының дугайын тайылбырлаан. Дөрт дугаарында 1812 чылдың Ада-чурт дайынының музейин Кызыл хоорайда ТР-ниң Алдан-Маадыр аттыг Национал музей-биле деңнээ.

бодары-биле шилип алган.

Кичээлдин чаа темазын билип алганын башкының айтырыгларында долу харыылары-биле өөреникчилер бадыткап турганнар. Аян-чорук хевиринге эрткен кичээл солун болганын база Россияның найысылалы Москва хоорай-

БЕРТ-ДАГ ШКОЛАЗЫНЫҢ ТЕРГИИННЕРИ

Эрткен чылын Тываның Чазааның «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлге», «Өг-бүлөгө чаңгыстан эвээш эвес дээди эртемниг уруг» база эр башкыларны школаларже хаара тудар дугайында губернатор төлөвилелдери бистин Берт-Даг ортумак школазында хүннүн чугула айтыры апарган.

Ынчангаш бо төлөвилелдерге аянып, аңаа хамааржыр төлөпиг кижилерни бирикседим. Бистин Берт-Даг ортумак школазында 2000 чылдан бээр ажылдап оруур төлөпиг ада Алдын-Херел эргеевич Тас — салгал дамчаан үш-ажыл башкызы. Ооң ачазы ергей Деспижекович Тас — база ола школага хөй чылдарда күшкыл башкылап келген «алдын алдуг» башкы. Ол — өг-ыжын, э-херекселдерин чазал, аңаа эдилелдери: аптара, стол, идайлар кылыр мастер. Чазарындан аңгыда, ол чурук тырттарынга мергежээн. Школага үлүм удуртуп тургаш, кино-чук тырттырып, хөй төгүлүг чутарны сумуга арттырган.

Алдын-Херел Сергеевичиниң азы Билзет Үгер-Бооевна Баа-о школага хөй чылдарда ашылап ажылдаан. Тастарның бүлөзи 8 ажы-төлдүг: 4 кыс, 4 оолдарының хеймери Ал-Херел Сергеевич — езулуг-лазын дөззөн «алдын холдуг» башкы. Ол 1996 чылда школадоскаш, шериг хүлээлгезин оо хоорайга эрттиргеш келгеш, анын күрүнениң башкы университетинге бот-өөредилге-биле енишаан, школага чурулгап күш-ажыл башкылап эгелен.

Берт-Даг ортумак школазының педагог-психологу база туризм бөлүмүн хөй чылдарда удуртуп, кожуун, республика чергелиг турист-экологтук слеттарга идепкейлиг кижип, фестивальдарга шаңналдыг черлери удаа-дараа ал келген. Школавыстың чурук каасталгазын кылып, дерилгезинге улуг үлүг-хуузу кирип чоруур башкы. Язы-бүрү темаларга чураткан, сиилбип чааан чүүлдерин республика, кожуун иштинге делгелгелерге салып, ачазындан дамчаан салым-чаяны-биле суурнуң, кожуунуң чо-нунга ачы-буянын чедирип чоруур кылбазы чок башкывыс-тыр.

А. С. Тас — сумунуң депутады, адалар чөвүлелиниң даргазы, хөй-ниитичи, хүреш маргылдааларының эгелекчизи, кол судьязы

болуп чоруур. Ол 5 оолдарының ынак ачазы: 8 класс Чимит-Доржунуң, 3 класс Адыгжының, 7 харлыг Мерилинниң, 5 харлыг Сыдымчының, 3 харлыг Кенденниң кижизидилгезинче сагыш салып, өөңүн ишти Чимита Очур-ооловнаның бүзүрелдиг чөлөнгичи болуп чоруур.

«Өг-бүлөгө чаңгыстан эвээш эвес дээди эртемниг уруг» деп төлөвилелдин боттанырынга сумуда хөй ажы-төлдүг өг-бүлениң улуг уруу, Берт-Даг ортумак школазын 2014 өөредилге чылының доозукчузу Сайсуу Амировна Чыргал Тываның Күрүне университединиң тыва дыл болгаш чогаал, англи дыл салбырынче өөренип кирген. Сайсууга быжыг билигни берген башкылары: тыва дылга — А.Д. Доржу, англи дылга

— Д.В. Монгал, орус дылга А.А. Серенмаа олар.

Сайсуу Чыргал тергийн эки өөредилгелиг, школаның, класзының хөй-ниити ажылдарының идепкейлиг кижикчизи, класзының башкызының «оң холу» болуп турар. Класс даргазы хүлээлгезин эге класстардан эки күүседип, «тергийн класс» деп мөөрейге чыл санында кижип, чедишкыннерлиг өөренип турган. Ол — язы-бүрү эртемгерге школа, кожуун, республика чергелиг олимпиадаларның хөй удаа тилекчизи.

Сайсууну эки өөредилгези дээш Чазак Даргазының Өөрүп четтиришкин бижи-биле шаңнаан.

Аяна ИДАМ, психолог башкы.

Чуруктуу школаның архивинден алган.

АНЫЯК МӨГЕЛЕР ХҮРЕЖИ

Январь 16-да кадеттер школазының баазыныга Кызыл хоорайның нинти өөредилге черлериниң 7-11 класс өөреникчилер аразынга ай санында эртип турар национал хүреш маргылдаазы болган.

Бо маргылдааның кол организаторлары Кызыл хоорайның мэриязының культура, спорт болгаш аныяктар политиказының департаментизи база ТР-ниң национал «Хүреш» федерациязы. Бир дугаар хүрешти № 5 лицейиниң баазыныга эрттирген, чүге дизе республика чергелиг мөгелер: Чаан мөге Эрес Кара-Сал, Арзылаң мөге Седен-Очур Кара-Сал, Начын мөге Сергек Седи — олар шупту бо школаның доозукчулары. Маргылдааның кол судьязы — Кызыл хоорайның мэриязының культура, спорт болгаш аныяктар политиказының департаментизиниң даргазы Алексей Чанзанович Тюлюш. Мурнунда айларда 18 команда кижип турган болза, ам грипп чоруп турары-биле 8 команда киришкен. Бир кайгамчык солун чүүл — кулаа дыңнаас уруглар школа-интернадының өөреникчилериниң бир дугаар киришкени.

Аныяк мөгелерниң ачырдачыр демиселиниң түңнелинде бирги чери — 9 дугаар школа гимназияның командазы, ийигизин — № 5 школа, үшкү чери — кадеттер школа-интернады, дөрткү черге № 11 школаның командазы төлөпиг болган.

Тыва хүрешке тергийн чемпион дээш 72 аныяк мөге киришкен. Язы-бүрү аргаларны ажыглап тургаш, саадавайндаа окташканының соонда, 5-8-ки черниң мөгелери илерзэн: № 9 школа гимназиядан Адыгжы Удун-оол, ола школадан Сергек Ховалыг, № 5 лицейден Аржаан Куулар биле Тигран Ховалыг. 3-4-кү черге № 5 лицейден Айыраң Күжүгет, № 11 школадан Чаңгы Кара-оол удурланыкчыларын чараш октааш, тиилеп үндү. Үжүрлешкен ийи мөге № 3 школаның мөгези Найдан Куулар биле № 5 лицейден Чаян Седен. Изиг-изиг демиселдин түңнелинде Чаян Седен тиилеп үнген.

Совет Тываның 5 чыл аттыг стадионнуң директору Тимур Петрович Базыр-оол «Чараш девиг», «Чараш арга», «Тиилелгеже чүткүл» номинацияларның тилекчилерин шаңнаарына улуг деткимчезин көргүскен.

Дараазында Шагаа байырлалының соонда бо маргылдааны № 15 лицей эрттирер кылдыр хүлээнип алган.

Бистинг корр.

Сөөлгү үеде солуннарға номчукчулар тываларның бурунгу адының дугайында каш-даа катап бижиди. Чижев, А.Саттың «Ураанхай — төөгүлүг ат» («Шын», № 72, 2014 ч. июнь 17) деп материалын кичээнгейлиг номчудум.

Төөгүден солун барымдааларны кириген-дир. Ында «Ураанхай» деп ат тыпты бергени элдептиг. Бир эвес эртем езузу-биле (этимология) алыр болза, бистиң ада-өгбелеривисти «дубо» (V в.) болгаш «Урянхай» (X в.) деп адап турганын төөгү үндезиннеринде бижээн. Персид төөгүчү Рашид-ад-Дин моолдар, урянхайлар дугайында бижип тура, олар кожа-хелбээ чурттап-даа чорза, ийи аңгы дылдыг чон дээрзин онзаалап

демдеглээн. Ында урянхайлар амгы тываларның өгбелери дээрзи тодаргай билдинип турар. Чингис-Хаанның шылгараңгай полководчулары урянхай уктуг.

Чүс чыл (1903 ч.) мурнунда сураглыг хакас эртемден Н.Ф.Катанов «Опыт исследования урянхайского языка» («Урянхай дылды шинчилээриниң дуржулгазы») деп ажылды бижээн. Ындыг-даа бол, ол «Урянхай» деп аттың утказын уктаваан, тодаргайлаарга, ол үеде даяныптар хире үндезинер барык чок турган.

Дыл эртемнериниң доктору, тыва дылдың этимолог-тук словарының автору, делегейде сураглыг түрк эртемден

ЧОННУҢ АДЫН ЧОГААТПАС...

Борис Исаакович Татаринцев «Урянхай» деп атты шинчилээш, эчизинге четпейн барган. Моол эртемденнер амга дээр атты тодарадып чадаан. Төөгү номналында тываларны «Урянхай» деп моолдар адаан дээн. Ону эртемде «өскелер адаан» дээр азы аллоэтноним. Херек кырында ыңдыг эвес. Күрүне архивинде тывалар боттарын «Оюн урянхай», «Маады урянхай», «Салчак урянхай», «Хемчик урянхай» дижир турганын айыткан. Россияның маадыры, Тываның чоргааралы Сергей Шойгунуң ачызында үнген чеди том номну «Урянхай. Тыва дептер» дээр.

Эртемни политика-биле солуп болбас. Шуугаазынныг то-

зан чылдарда «Тыва», «Тува» деп аттар-биле чүү үнгенин мааңа айтып каарга-ла, четчир. Россияның почтачылары Тываже бижээн чагааларны канчаар аайын тыппайн турганнар. Эң-не шыырак дыл эртемденнери Д.А.Монгуш биле Б.И.Татаринцевти Дээди Хуралдың «дүжүметтери» тооваан. Ам база ыңдыг хевирлиг байдал туруп келди.

«Урянхай», «Тыва» деп аттар дугайында түрк делегейинде сураглыг дыл эртемдени Доруг-оол Алдын-оолович Монгуштуң бодалын айтырар болза, чогуур. Чоннуң адын чогаадып болбас, төөгүнүң үндезиннерин ылап шын барымдаалаар уjurлуг. Бо ду-

гайты дыл эртемденнери дер бижири күзенчиг.

Бир эвес 1921 чылдың густ ортан үезинде Сунжыга кылган частыры эдип, чоннуң чогуу адын дир эгидер дээр болза, ти «урянхайлар» дээр Шынап-ла, бо ат-биле би ада-өгбелеривис делегейге даржып, шериг херээнге тарының балалбас үлүг-ху киригенин төөгү судурларга демдеглээн. Бо дугайты темденнерге эки билди моол номнарда аңгыда чылда Тывага чораан сура немец эртемден Отто Мен Хелфен база бижээн.

Монгуш БАЙЫР-О номчу

Дарый келгени дээр...

Сөөлгү үеде Тыва Республиканың шүүгү черлериниң (судтарның) көрүп турар хамааты херектериниң аразында хамааты негекчилериниң кириген билдиринишкенинниң харыылаачылары көдээде чурттап турар хуу мал тудуп турар кижилериниң, малчыларның саны чүгө көвүдээнин тайылбырлап бээрин ТР-ниң Дээди судунуң судьязы Любовь Дамбыл-ооловна Дамдындан дилээн мен.

Хоойлуда айытканы езугаар малды азыраары, каяа канчаар ойткарып, чемгерери, одарже сүрерде чуруму, чаза, күзегже көжерде кандыг орукка сүрери дээш, өске-даа таварылгаларда хууда мал азырап турар улуска билип алгы дег доктаал-дүрүмнер бар. Ында айытканы езугаар хууда мал ээлери кандыг байдалда хамааты негелде херектериниң киржикчилери, харыылаачылары апаарын РФ-тиң Хамааты дүрүмүнүн 137, 210-гу чүүлдери, административтиг эрге-хоойлу хажыдышкынының дүрүмүнүн 1 кезээниң 12.30 чүүлүнде база орук шимчээшкениниң дүрүмүнүн 24.5-24.7 пунктуларында тодаргайлаан.

Бистиң республика колдуунда мал ажыл-агыйлыг, малдың баш саны өзүп көвүдөп, хуу мал азыраар күзелдиг улустуң саны хөй апарган. РФ-тиң Хамааты дүрүмүнүн 210 чүүлү-биле алырга, хуу мал (инек, аът, хой-өшкү, хаван-дагаа, ыт-даа дижик) азырап турар кижилер оң азырап турар малы өске кижиге хора, каража чедирерин болдурбас уjurлуг. Бир эвес олар мал-маганын багай кадарып, хайгаараваанының түннелинде өске кижилер когараан болза, малчын хоойлу езугаар ол чидиригни судтуң шийтири езугаар долугу-биле төлээр апаар. Ам бир чижектен көрээлинер. Би-Хем кожуун судунга хамааты П-ден (негекчи) малчын А (харыылаачы) аңаа каража чедирген дугайында билдиринишкени кириген. Херектиң материалдарындан алырга, негекчи 2012 чылдың декабрь 12-де кезээ 20 шак үезинде машиналыг чоруп орташ, орук кечип бар чораан аъттың уржуунда орук озал-ондаанга таварышканы, машиназын үстүрүп алган. Үрелген машиназын септээринге, суд дээш шүүделинге

үндүрген акшазын харыылаачыдан төледип бээрин дилээн. Би-Хем кожуун суду тус херекти өөренип көргөш, кадарчы малдарын орук чоогунга хайгаарал чок арттырып, хай деп көрбээнин барымдаалааш, негекчинин машиназынга материалдыг когарал чедиргени дээш аъттың ээзин 96000 рубльди төлээр кылдыр шийтир үндүргөн. Мал ээзинин удур кириген негелдезин ханды-рарындан суд ойталаан. Негекчи, кожуун судунуң шийтири-биле чөпшээрешпейн, ТР-ниң Дээди судунче хомудалды кириген. Дээди судтуң хамааты херектер көөр (апелляционная коллегия) суду ук херекти хынап көргөш, Би-Хем кожуун судунуң шийтирин күштүг болдуруп арттырган. Харыылаачы кижиниң удур кириген негелдезин суд хандырбаан. Орук дүрүмнериниң 10.1 чүүлүнде айыткан дүрүмнү машинаның ээзи сагываан, улуг скоросту-биле халдып чорааш, хенертен мал көстүп кээрге, оон чайлап, машиназын доктаадыр хемчег албаан, орук кыйында «Мал эртер чер» деп орук демдээн көрбөй, аътты өлүр үстүргенин барымдаалааш, когаралын төлөп бээр хомудалды хандыраарындан суд ойталаан. Суд бо таварылгада малчын кижилер долугу-биле буруулуг деп түннелге келген. Машинаның ээзинин негелдезин хандырып тура, суд негекчиге чедирген каража орук шимчээшкениниң дүрүмнерин хажытканындан база РФ-тиң ХД-ниң 137, 210 чүүлдеринде айыткан дүрүмнерин сагываанындан харыылаачының аъды орук шимчээшкенинге шалтыктаанындан болган деп санаан. Шак-ла ыңдыг база бир херекти сайгарып көргөш, суд орук озал-ондааның ийи киржикчилери дең буруулуг деп шийтир үндүргөн. Машинаның чолаачызы хамааты 3. орук дүрүмнериниң 10.1 чүүлүн үрөп, улуг скоросту халдып чорааш, «Мал эртер чер» деп орук демдээн көрбөй, орук кечип бар чораан аъттың кырында хөмө халды бергеш, өлүр үстүрген деп буруудаткаш, суд 6 харлыг аъттың чартык өрттээн төлээрин доктааткан. Чүгө дээр-ге мал бастырган соонда, ийи таланың сайгаржылгазының үезинде орук озал-ондаа болган черни тодаргай шыйып, документизин өй-шаанда тургуспаан,

машинаның ээзи халдып орган скоросту кайы хире хемчээлдиг турганын айтып шыдаваан база септелге кылган деп бадыйткан документилерин өөренип көргөш, херечилерниң чаңгыс аай өчүк чок болганындан суд шийтирин өскерилге чок арттырган. Бо таварылгада суд РФ-тиң ХД-ниң 12, 56 чүүлдеринге үндезилээш, ыңдыг түннелге келген. Ол чүл дээр-ге хамааты негелде херектерин көөр хоойлуда айытканы езугаар негекчи азы харыылаачы кижилер бодунуң буруулуг азы буруу чогуу ылап боду бадыйткаар, документилерни чыыр, а удур негелде кириген кижилер база удур ойталаар барымдааларны, бо таварылгада орук шимчээшкениниң чурумун үрээнинде оон буруу-зу чок деп бадыйткаар уjurлуг. Харын-даа чолаачының буруузу-биле аңаа материалдыг когарал чедиртингенин, өлгөн аъттың ажык-дузазы, дириг турган болза, оон ажыл-агыйынга, өг-бүлөзине ажыктыгы, үезинде соккаш, садып-саарган болза, улуг өртөккө чедирип ап болур турганын, ажы-төлүңгө чиш кылып ап болур турган дээрзин шынзыдып, документилер-биле бадыйткаар, кожуун, суму чагыргаларындан каш малдыг турган деп документилерни база кожуу каар. Негелде кириген машинаның ээзи база бодунуң негелдезине харыылаачы кижиниң буруузу-биле оон малы аңаа когарал чедирип, машиназын үрээ деп чүвени бадыйткаар, КАИ органнының хыналдазының тургускан административтиг барымдааларны, орук айылының болган чылдагаанын тодараткан документилерни, септелге дээш чарыгдалы, көргөн херечилерниң өчүү дээш, оон-даа өске барымдааларны судка кириер уjurлуг турган.

Мону чүгө мынчаар делгегейи-биле тайылбырлап тур силер дээр-ге, чамдык көргөн херектерде малчын кижилер негекчи азы харыылаачы-даа тургаш, чогуур документилерин чыып албаан, когарал чедирген деп шынзыдып шыдаваанындан малының өрттээн безин суд дамчыштыр негеп шыдавайн баар. Ынчангаш херек болган соон дарый юристиң сүмезин алгаш, чогуур хуусаазында документилерин чыгаш, судче кээр болза эки.

Галина МАСПЫК-ООЛ.

Прокурор Тээлиге баар

Тыва Республиканың прокурору болгаш РФ-тиң Истелге комитетиниң Тыва Республикада Истелге эргелелиниң удуртукчузу Бай-Тайга кожуунга баарлар, январь 30-де олар аңаа чон-биле ужуражылга эрттирер.

Тыва Республиканың прокурору Александр Евгеньевич Гринев болгаш Истелге эргелелиниң удуртукчузу Андрей Евгеньевич Потапов Бай-Тайгага хуу айтырыглыг хамаатыларны база хүлээп алырлар. Ону январь 30-де Тээли суур, Мугур кудумчузу, №5 бажың деп адреске боттандыраар.

Бай-Тайга кожуун чурттакчылары прокурорга болгаш Истелге эргелелиниң удуртукчузу кээп, конституция езуга эргелерин болгаш хосталгаларын хажытканын дугайында хомудал, кожуунда хоойлу-дүрүм болгаш корум-чурум камгалап турарының дугайында дыңнадып болулар. Салдыганын айтырларга харыыны дораа азы хомудалда киргиз фактыларны хынаан соода алып, ол талазы-биле чогуур хемчеглер алдынар.

Чечек ЧАМЗЫРАИ
Тыва Республиканың прокурорунуң улуг дуулаачызы.

Дүвүренчиг медээ

Кудуктар ээн кагдынган

Экин, эргим, хүндүлүг «Шын» солуннуң редакциязы!

Хандагайты суурга чонну ижер суг-биле хандыра дээш, коммунизм үезинде он алды кудуктарны ажылдалга кириген турган. Ол кудуктар 2010-2011 чылдарга чедир үзүк-соксаал чокка ажылдап келгеннер. Ол дээр-ге кудуктарны хүлээнип алган ажылдакчыларны ак сеткилдиг болгаш кызымаккай чоруу-биле шыдажып келгени бо. Кожуунуң удуртукчу даргалары солушкан соонда, кудуктарга ажылдап турган кижилерниң ажылдап алган акша-шалыңын төлөвестеп оларга кандыг-даа дуза катпайн барганда, кудуктар ала-чайгаар-ла ээн кагдынып эгелээн. Шак мындыг хамаарылганың уржуундан бо хүннерде суурда он алды кудуктарның чүгө алдызы ажылдап турар. Кыска кээрге-ле, чон ижер суг айтырынга бергедеп, кожуун чагырга даргаларына айтырыг тургузарга, олар «хаайыңга-даа какпас» ол биске хамаарышпас айтырыгдыр дээнзиг, тоовастар-дыр. 2013 чылдың чазынында ол айтырыгны чон негеп, прокуратураже кириер деп баарга, күрүмеден 200 муң рубль акшаны суурнуң кудуктарын септээр-биле үндүрген деп хуралга дыңнаткан. Чайны өттүр кайы-даа кудук септеттинмээн. Кожуунуң удуртукчу даргалары шуптузу бажынында кудуктарлыг болгаш, чоннуң мындыг бергелер байдалда турарын билбези дыка-ла чованчыг-дыр. Дыштаныр хүннерде суур иштинде бидон сөөрткөн улуг-бичи чонну көөрге, дыка-ла кээргенчиг-дир. Кожуунуң даргалары оларны көрбес, чүгө дээр-ге олар кудумчуже суг узуп үнмейн турар.

Хандагайты суурнуң хүндүлүг чурттакчызы

Николай МОНГУШ

АРАГА БОЛГАШ САГЫШ ААРЫЫ

Амыдыралдың кадык овур-хевири дээш...

Кижн бүрүзүнүн чуртталгазында муңгарал, хөөнзүрел, аар-берге ажыг-шүжүггө таваржы бээр үелер турар. Чамдык улус ону дүрген шыдажып эрттириптер, а өскелерниң ындыг байдалы сагыш аарыынче шилчий бээр. Ындыг таварылгаларда кижиге специалистиң дузаы чугула херек. Ынчалза-даа хөй кезиивис ону бодунун күжү-биле ажып эртерин кызыдар, а ол дээрге аарыгнын улам сайзыраары-дыр.

Эмнээшкинниң туруп болбас аргаларының бирээзи — арага ижери. «Ажыг сугну» ижип алгаш, чамдык кижилер шупту бергелерин утуп, дидимненип, чуртталгаже өске карактар-биле көрүп эгелээр. Ынчалза-даа араганың салдары дооступ хаар, а муңгарал болгаш нарын байдал хевээр артып, оон-даа улгадап болур. Оон аңгыда арага-дары кижиниң нерв системазынга кончуг багай салдарны чедирип, сагыш аарыын дам-на ханыладып турар. Сагыш аараан кижн «ажыг сугну» ишкен соонда,

бажы аарып, чүдөп чыткаш,
чанында турар чоок кижиле-
риниң кичээнгейин бодунче
хаара тудуп, оларның караанга
кээргенчиг болуксаар. Кичээн-
гейин чедиip албайн баргаш,
ол улам-на арагаже сундугуп
кирер. Ынчангаш аарыг кижини
чүглө специалист үндүр тыртып
шыдаар, өскээр чуугаалаарга,
психологтуң дузасы херек.
Чамдык таварылгаларда арага
сагыш аараан кижини хай-
халапка чедирип болур. Эзирик
кижиге «далай дискен хире»
дээр болгай, ынчангаш ооң
бажынга бодун амы-тынындан
чарар бодалдар кирип болур.

Амьдыралда чижек-
тен көрээлинер: 2013 чылда
«Шын» солунга чуртталгазында
аар чидиригге таварышкаш,
ажыг-шүжүгге алзып, арага-
же сундуккан ие дугайында
бижээн мен. Ол ийи дээди
эртемниг, ИХЯ-ның шугумунга
ажылдап, бажың-балгат ал, 14
чыл дургузунда аас-кежиктиг,
үш уругну чер кырынга бода-
радып, бай-шыдалдыг чурттап
чораан. Ол чазыгны кылганын
боду база буруузунуп эге-

лээн турган. Эрткен чылын ол арагалал, тояал чорааш, уруг-ларын-дан чарлып чоруткан. Херэжэн киж и арагага дыка дораан сундуга бээр. Ынчан-гаш цүгл херэжённер звес, а киж бүрүз шыңгыы боданып, багай чаңылдардан адырлып, амыдыралдың кадык овуру-хевиринче улуг кичээнгейни салып, спорт-биле өнүктөжири чугула дээрзин утпас болза эки.

Республиканың аарыгларга удур демисел чорудар төвүнүн психологу Ольга Юрьевна Падеринаның берген арга-сүмелери:

арага биле сагыш аарыы-
ның аразында удур-дедир ха-
рылзаа бар бе? Ийе, сагыш
аарыы кижини арагаже хаара
тыртары ышкаш, арага кижини
сагыш аарыынче база кирип
болур. Алкоголь мээниң хи-
миктиг тургузуун өскөртүп-
төр, эмчилер чугаалап турар,
кижиниң багай хөбөнчө кире
бээриниң чылдагааны ында;
ынчангаш сагыш аарыын
эге чадазында чайлатканы
дээр. Баштай силерни сеткил-
сагыжыңар хайнышкыны эвес,
а силер ону башкарып турар

деп чүүлге бүзүрөңөр. Дараа-
зында ону чайладыр каш арга-
биле силерни таныштырдывыс:

1. Сагыш аарыи кижикке колдуунда күсүк азы кышкы үелерде «халдай» бээр. Ында кайгамчык чүү-даа чок: ол дээрге хүн чырыи эвээжел эгелээр үелердир, а хүн чырыындан кижиниң иштики хөөнү дорт хамаарылгалыг. Ынчангаш акшаңар харамнан-майи, бажыңарны, ажылы-нарда олуар өрээлиңерни эки чырыдарын кызыдыңар.

2. Чоок улузуңар, эш-өөрүңер-биле ужуражып туруңар. Эштериңер силерни багай бодалдардан чардыктырып, эки хөөнчө кирип болур. Кадык амыдыралче хандыкшып, арага чокка үени хөглүг эрттирип болур деп чүүлге бүзүрөңер.

3. Ынак ажыл. Кижы бүрүзү кылыр ынак ажылдыг: бирээзи — чуруурунга, а өскези — номчуттунарынга, дааранырынга, ырлаарынга, кино көөрүнгө ынак. Кол сорулга — багай бодалдардан адырлыры. Коргунчуг, муңгаранчыг кино көрбейн, а хөглүг комедиядан шилип алыңар.

4. Долгандыр турар байдалды өскертири. Бажыңыңарның эт-севин чаартып азы турар черлерин безин солуй салып-тар болзуңарза, амыдыралче өске карактар-биле көрүп турар ышкаш апаар силер. Ол чүүл чүгле бажың иштин звес, а чаа мергежил өөрениринге азы хүнүңер чурумундаа өскертiringe салдарлыг.

5. Күш-культура-биле ажыл.
Спорттун бир-ле хевирин со-
нуургап, хөй шимченип кы-
лаштаарга, кижиниң иштиги
хөөнү көдүрлүп, даштыкы
овур-хевири безин экижиир.

6. Ботка белек. Бодуңарны өөртүп, бир-ле белектен кылыңар. Чижээлээрге, чаа идик-хеп, косметика...

7. Амыдыралче көрүжү-
нерни өскертиңер. Чуртталгаже
өске таладан көрүп көрүңер:
багай таварылга бүрүзүнүн
эки талазын тып, баштакта-
ныышкын-биле шиңгээдип
алыңар. Долгандыр турар
чүүлдерниң чүгле эки талазын
эскерип, өөрүшкүлүг болуңар.

Шончалай ХОВАЛЫГ
белеткээн.

СЕМИРИИНИНҢ ЧЫЛДАГААННАРЫ ЧҮДЕЛ?

«Шын» солунга үнгөн
Сарыг-оол Санчының «Се-
кирир аарыг» деп чүүлүн
омчааш, бижикиниң тыва
онунуң келир үезин бодап,
омудап турарын барымдаа-
лааш, бо чүүлдү бижидим.

Кадькы камгалал шугумунга 42
ыл үзүктөл чок чоннуң кадьы
ээл ахылдаан, «көрбээн чүвем
ж, көдүрбээн хөнгөн чок» ие,
«дир мен. Бо чүүлге хамаарыш-
ыр бодалымны көргөн-билгеним-
иле илередип көрейн.

Семирипор аарыг хүн бүрүнүн
ула айтырыы апарганын чон
лир боор. Ооң чылдагааннары
й. Ук-дөзүндөн семис, шыырак
ла-даа, шимченгир, ажалгыр,
а-соруктуг, кадыынга ху-
галыг улустар бар. Чалгаа-
ндан, шушпенинден, салыгдан

төн кылып чиптер чемнер садып
и, диета сагывазындан, бо-
тун кадыынга хамаарылга
ундан семирип турарлар
Херээжен кижиниң ма-
бодунга гормоналдыг өске-
гелер болу берген тава-
тада (климакс) хөлчок се-
ий-даа берип болур. Чаш
азырап олурар чамдык
як иелер хенертен хевир
кылдыр семирий-даа бээр.
Ийнэ...

ындыг таварылгада олар
аш, хөнү, чиңге дурт-
ныг чораанын сактып, хо-
ал чоруурга, оларның нерв
емазы баксырап, семир-
дам баар. Азы бир киж-
и Кандыг кончуг семир-
иң ол, кончууну, таны-
бардым» — деп чемелеп-
болза, ол кижиге улуг согуг

болур. «Аксы чыдывас болза, кыс уругнуң томаанныы эки» деп үлегер домак бар. Улус-биле чугаалажырда, боданып алгаш чугааланыр. Чемненири база чурумнуг, өй-хемчээлдиг болур ужурлуг. Автор «шко-лачы семис аарыг уруглар» деп бижип турар. Ада-иениң ажаалдазындан, кижизидилгезин деп улуг хамааржыр. Өй-хемчээл чок үстүг, быырган чемни азы садьгдан болбаазырадып каан дүрген кылып чиптер чемнер-биле ажы-төлүн чемгерерге, семи-рип турбайн канчаар. Ылаңгыя «чипсы», «роллтон», «кириеш-ки» чиирге, ижин-баар, хан-дамыр, чүрек аарыглары ты-вылдыраын теле-дамчыдылга-ларда көргүзүп, солун-сеткүүлде бижип турар-дыр.

Шаанда «сцена культура-зын» дыка сагыыр, семис кижі сценаже үнмес дээр чүве. Ам бо шагда аныяк-өскөн, ылаң-гыя чамдык ыраажы оолдары-выс, дыка чоон, семис. А ырлап турда тааланчыны! Сценага аялга аяны-биле чараш дурт-сынныг шимченип ыр-лаарга, чараш-даа көстүр болгай. Боттарын шүгдүнүп, күш-культура, спорт-биле эки «сывыртаныры» күзөнчиг.

Тыва кижі эътке ынак болгай. Чаглыг эът амданыг, эки-ле, семиртири кончуг. Аныяк-өскенни бир семиртип турар чүүл — пиво. Ол ижинни шөртейтир, семиртир. Пивону черле ишкен ажыы чок.

Мен С. Санчыга катчып, чип
өскенивис экологтуг арыг тыва
чемнеривисче эглип амыды-

раар болзувусса эки деп
бодаар мен. «Хойлуг кижиги —
каас, инектиг кижиги — тодуг»
деп үлегер домакта чиге
сөглээн. Хойнуң изиг-ханын,
ишти-хырнын чип, кежинден
тонну даарап, дүгүнден чылыг
хепти аргып кедип аар бис.
Мал азыраар болза эки. Инек-
тен 17 продукцияны кылып
болур: сүт, сүттүг шай, хыр-
бача, өрөмө, саржаг, ааржы,
чөкпөк, хойтпак, итпек, сарыг-
суг, тарак, курут, быштак,
«холодец», тыва арага база
эди, кежи. Мал-маганыныс
кадыкшылга кайы хире эки
байдалды берип турар-дыр?
Далган, тараавыс кайы хире
тодуг, амданныг-дыр? Чамдык
дөргүл-төрөлдер бөлүггөжип
алгаш, чаңгыс черде малын
малдал туары чоргааранчыг-дыр.

Кадыкшылга бир кол чүүл — спорт. Спорт хамык аарыгларны болдурбас, дозуп кааптар. Мээн ажы-төлүм спортка ынак улус. Сөөлгү үедө спорттун сайзырап турары эки-дир. Сайыдывыс У.Мижит-Доржу аныяктарга улуг идигни берип турары өөрүнчүг. Бижижик С.Санчы «Мээн угбаларым чиңге дурт-сынын кырып назылааже эдилеп чоруурлар» деп бижээни чөп. Шаанда уруг божуп-чигээрде (декрет шөлээ) 56 хонук бээр турган. Ол хонук эртерге, 2 айлыг чаш төлүн бичии дуңмаларынга азы угбазынга алзып кааш, ажылдап үнөр. Ажылдан аңгыда мал-маганывыс база

бар болгай, шыдажып, маңа-
жып ажилдап чорааш, чиңге,
чиик артып калганывыс ол. Ам
үе-шаг көскүзү-биле өскерил-
ген. Эрте, техника хөгжөөн.

Кижиг хүндэ 2,5-3 литр суг ишкен турар деп сүмелеп турар. Семис улус колдуунда тырыктаар, хан базыышкыны бедиир, изиргенир, нервизи кошкаар. Эртен эрте туруп келгеш, 1 стакан сугну организмни арыглаар кылдыр ижер, хүндүс свекланы бичииледи доорааш, амдан киир бичии дузап азы чигирлеп алгаш, чем-биле аралаштыр хүнзедир чиирге, дараазында хүндэ эртен 1 стакан суг ишкениниң соонда, тырык хоюп, суук албан үнер. Геморройга удур ындыг арганы кылыр болза база эки. Хүндэ 3 литр сугну ижип турар болза, хан эргил-дези экижип, хан базыышкынын болдурбас база чоорту семис кижиг килин чидирип, чиигеп, аарывастап эгелээр.

Эмин эрттир хөй далган
аймактыг (хлеб, булочка,
печенье, быжырган далган)
чемнерни шеглээр. Чем
аразында ногаа аймаандан
кылган салаттар, щи, борщ,
далай капустазы чиирге,
ижин-баар, шөйүндү-
нүң ажылдаары экижиир.

Үе бергедээнинг алыспайн,
бо аргаларны ажыглаарын сүмө-
ледим. Кадыынарны камнаар.

Раиса ХОВАЛЫГ,
пенсияда эмчи.

Кызыл хоорай.

ӨШКҮ ХАНЫ ДУЗАЛЫГ

Ол чайны бо-ла сакты
бээр мен. Оон бээр 70 чыл
эрткен. Мээң бичии, ий
хар ажып турган дуңмамны
Саяна дээр. Ол дуңмам чок.
Ынчан аалдарывыс ырадыр
көшпээн, чоокта кыштаг ча-
нында Дөң-Терезинге чай-
лаан. Та кайыын келген улаа-
нут (корь) аарының хайы-
биле аалывыстың улуг-бичии
уруглары кевирт чыдыпкан.

Дыка-ла берге аарыг. Сукса-
дыр, аыш-чем чивестеп, башты
аажок аартыр. Ол үеде чүглө
чылыг, чылбай чүүл бээр. Чүгү-
рүк айттар чок звес, Маңнай-
лыг аржаанны чалал кээр джики
берген. Ынаар бир аныак оолду
айткарыпкан. Ол кезээликтей
аржаанны-даа эккелген. Берге-
деп турган дуңмавыска ижирт-
кен. Чаа-ла үнүп орган шивиш
килер чок. Ишкээрлей берген.
Хөөкүй дуңмавыс чок аларган.
Мал чок звес, өшкүлөр эндерик.
Өшкү ханы ижирткен болза, ши-
вишкилер дораан үнөр турган.

Аалга каш улуг улустар
арткан. Ынчан 9 харлыг мен.
Хүннүң-не шарым мунупкаш,
хой кадарып чоруптар мен.

Ындыг аарыг-човуланга тавар-
жы берзинерзе, кажан-даа соок
чүүл ижил болбас, сырын-салгын-
га кактырбас. Ооң эми — өшкү
ханы. Ону дөггери албан звес,
ооң кулаан чара кезипкеш, ханны
агыскаш, ижер. Бир болза, кызыл
араганы чылыткаш, ишкени
дээр. Ынчан зът-кештен хөй ши-
вишкилер үнөр. Эки үнүп келги-
жеге чедир камнаныр. Аныяк-
өскөн, ажы-төлге чагыым-дыр.

Эрензен ТЕЖИТ.

Кызыл хоорай.

БУЯННЫГ КОМПОЗИТОР

Тываның хөй композиторларының аразындан Семен Далаевич Монгушту эки билир мен. Ол Сүт-Хөл кожуунунуң Кара-Чыраа сумузунга арат өг-бүлөгө төрүттүнгөн. Хөгжүмгө сонургалы школачы чылдарында-ла эгелээн. 7 класс тургаш-ла «Хемчиним» деп шүлүктү чогааткаш, ыры кылдыр аял-газын бижээш, чырыкче үндүргени кайгамчык.

Бир дугаар чогаады чырыкче үнүп келирге, ол аажок өөрзөн болгаш хей-ады көдүрүлгөн. Семен Далаевич — боду биче сеткилдиг, чонунга хүндүткелдиг кижиги. Амгы үеге чедир 80 ажыг шүлүктү бижээш, ыры кылдыр аялганын чогааткан. Оон чогааткан ырыларын «Хөгжүмнүг байырга-даа», янзы-бүрү ыры конкурстарында-даа дыңнап болур. Ырыларындан «Ачай», «Долаана», «Чодураа», «Дүннүң кужу», «Тожу

кызы», «Мени манатпа», «Амырагым» дээш, оон-даа өске ырларны чон ырлажып, сонургап чоруур.

Амгы үеге композитор С.Д. Монгуш Сүт-Хөл кожуунуң культура килдизинде методист болуп ажылдап чоруур. Хөй ырлары, культура шугумунга үре-түңнелдиг ажылы дээш Семен Далаевичини Тываның Композиторлар эвилелиниң кежигүнүгө кириген. Оон чогааткан ырыларын республикада билдингир аныяк ыраажылар: Роман Ондар, Артыш Куулар, Шолбан Ондар, Айдың Монгуш (Ишкин оглу) ыры конкурстарында ырлааш, лауреат аттарга каш удаа төлөптүг болганнар. Буянныг композитор Семен Монгушка аныяк ыраажылар үнүп олурар 2015 чылда чедишкиннерни болгаш ырылары ам-даа хөй немежирин күзеп турарлар.

Дарый-оол КУУЛАР.

Чадаана хоорай.

УРУТЛАРНЫҢ НЕВРОПАТОЛОГ БОЛ- ГАШ ИЖИН-БААР (ГАСТРОЭНТЕРОЛОГ) ЭМЧИЗИНИҢ ХҮЛЭЭП АЛЫШКЫНЫ

Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 2 (парк дужунда)
Ажылдаар шактары: 9.00-18.00

Улуг-хүн — дыштаныр хүн

Харылзажыр телефону:

8-923-267-47-29; 8-923-559-93-65.

Эмнээшкин таарышпайн барып болур, эмчи-биле сүмележир херек.

Лицензия № ЛО - 17-01-000184, 2013 чылдың ноябрь 22-де Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы ты-
выскан.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА!

Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазы хамаатылар-дан ниитилелге уjur-дузалыг саналдарны, билдириниш-киннерни бижимел хевирге хүннүң-не, дыштаныр хүн-нерден аңгыда, 14.00 шактан 17.00 шакка чедир **Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 32, каб. 125 (palata@tuva.ru, тел. 2-32-38)** деп адреске хүлээп ап турар.

Оглувус Эртине Мирославович (Балье) ХОВАЛЫГГА

Үнүп келген Чаа чыл-биле, оглукужуум,
Чалар от дег изиг байыр!
Чаңгыс оглум сен чогуңда берге-ле-дир.
Байырлалдар, чүү-даа чүве солун эвес.

Төрүттүнгөн хүнүң-биле, чассыгбайым!
Эжиң-өөрүң дөгеревис
Сени чоктап чугаалажып,
Шайлап, сактып эрттирдис.

Айлар, хүннер, дүннер узаан тудум,
Аваң, ачаң сени чоктап түрөп чор бис.
Айдың, чырык өртемчейге база катал төрүттүнер
Аас-кежик, чаңгыс оглум, сенде бар деп идгээр мен.

Оглум турда бажыңың долу болгаш хөгжүг турган.
Ам сен чокта бажыңың ээнзиргей хос-ла чүве.
Аваң, ачаң, угбаң шупту шимзэн-дааш чок,
Оожум уунда, чугаа соот чок чоруп турар,
мындыг-ла-дыр.

Коданыңда мал-маганың сени чоктап,
Билген-даа дег, кезек-кезек ыткыр-ыткыр
эткилээр-дир,
Огланып кээр ийи ыдың манаан-даа дег,
Кезек болгаш чиртиледир ээргилээр-дир.

Ойнап өскөн эжиң-өөрүң көрүп кааш,
Оглум сени бодап кээр мен, хомуданчыын
Хөрек-чүрээм өйүп саргып, ишкитинип,
Хөөкүй аваң сени чоктап ыглап чор мен.

Ада-иен оожургадап чүгээртедир
Арттырып каан ажы-төлдүг бооруңгай.
Таныштарың кыстар база көвей болду.
Чаңгыс-даа ишти-сааттыг эвес болду, хомуданың.

Канчал ыңдыг болу берди, күжүр оглум,
Кандыг-ла-бир кижиги сенге кара сагыш салган деп бе?
Азы чүге ыңдыг болду, хеймерегим,
Адааргактың сенче көргөн көрүжү бе?

Оруктарың бергезин аар, дидиренчин.
Ойбак, улуг үттер көвей, коргунчуг-дур.
Ону чүге үезинде септеп кылбас чүве ирги?
Оон ужурундан чаңгыс оглум ырай берди.

Өлүм деп чүүл коргунчуг-дур, берге-ле-дир.
Ону база орнап-солуур турган болза,
Чаңгыс оглум дириг чораан турган болза,
Чаагай, чараш чүүлдерни сөңнезимзе.

Черниң кыры делегейде калбак, улуг,
Чечен-мерген, чараш сөстөр төнчүзү чок.
Кижилерни чүс чыл ишти чурттаар кылдыр
Бурган башкы ынчаар чаян турган болза.

Оглувустуң чаш деп чүвезин,
Оглувустуң кээргенчин.
Оглувустуң харааданчыын,
Аныяк-чаш үези-дир, муңгаранчыын.

Алена, Слава ХОВАЛЫГЛАР.
Чөөн-Хемчик кожуун, Хайыракан суур.

Байыр чедиришкени

«Республиканың №1 төп эмнелгези ТР
КЭАЧ-ниң» №2 ништи аарыглар салбырының э.
зи Каадыр-оол Каадырович МЕННИГ-ООЛГА

Амылыгга буян шаңнаан,
Амы-тынын чежемейниң камгалаан
Кандыг ие төлү боор сен?!

Каас-чараш сеткилиңни магададым.

Эмчи кылдыр апарбас дээр,

Эмчи кылдыр төрүттүнер.

Салым-чолун, мергежилиң чиге тыпкан

Сагыш човаар эмчи Каадыр!

Эртен-хүндүс могап турбас,

Эрес-шогаа, хей-аът бедик,

Эмнелгениң узун, чинге коридорун

Эргий кезип, халып хүнзээр.

Хүннээрктээн сеткилиңниң херелдери

Аарыг чонун сергедиптер.

Менла эмчи бурган салгакчызы, тынгарыкчы сенээр

Аас-кежик, чедишкинни күзеп ор мен.

Палата М
Юлия ДОНГА
2015, январь

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) Тыва
Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) де-
тады Юрий Афанасьевич Тыхеевке оон ачазы

Афанасий Абогеевич
ТЫХЕЕВИТИҢ

элекке мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдал
илергейлеп тур.

Өг-бүлөгө аар качыгдалдың бо хүнүнде чидирини с
лерниң-биле кады үлежип, Афанасий Абогеевичини бил
аңаа ынак болгаш хүндүлээр кижилерге ханы кажыыдал
илергейлеп тур бис.

Мөгейиг

Бай-Тайга кожуунуң чагыргазына үр үеге удуртукчул
ажылдап чораан Петр Допчунович Сарыгларның кады төрз
дуңмазы **Андрей Допчунович САРЫГЛАРНЫҢ** айыы
халапка таварышкаш, хенертен мөчээнинге холбаштыр о
өөнүң иштинге, хөй санныг төрелдеринге, эш-өөрүңге, чо
кижилеринге ханы кажыыдалды илереттис. Ол кожуун
хөгжүлдизинге үлүүн кирип, бай-тайгажыларның бүзүр
диг чөлөнгижи, кожуунуң үлегерлиг өг-бүлезин, биче се
килдиг, дузааргак ажыл-ишчи чораан. Ховар мергежилд
төлөптүг ада, хөй-ниитичи А. Д. Сарыгларның омур-хев
кезээ мөңгөдө чүрөктеривиске артар.

Бай-Тайга кожуунуң Төлээлекчилер хуралы ба
кожуун чагыргазы

Бай-Тайга кожуунуң алдар-аттыг ховар оглу, хөй ч
дар иштинде кожуунуң хөгжүлдизинге улуг үлүг-хуу
кирип келген, санап четпес шаңнал-макталдарның э
лекчизи, чоннуң амыдыралы, келир үези дээш дүн-хүн ч
ажылдап чораан, бистиң кожуунуң «алдын холдуг» а
зы, хөй санныг улуг-бичии чонунуң ынаныжы, кожуун
бүгү болуп эртип турар байырлыг спортчу болгаш өске-д
хемчеглерниң деткичизи, эжиниң быжыг чөлөнгижи, чу
жааттарының ынак честези, дуңмаларының, кенээтерини
төрелдеринин, кат-иелеринин, катааттарының чоргааралы

Андрей Допчунович
САРЫГЛАР

айыыл-халапка таварышкаш, бистен кезээ мөңгө
чарлып чорутканы-биле ханы кажыыдалды өг-бүлезини
төрелдеринге, чоок кижилеринге илергейлеп тур бис.

Бай-Тайга кожуунда сайгарлыкчы эш-өөр

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин
күүседип турар А.М. МОНГУШ.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
редакторнуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы —
2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05.
Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити
амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама,
чарлал килдиз — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-
22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаан ама.
Тираж 5302. Чагыг 6. Номерни парлагаче дужааганы: график
езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация
адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы
биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилер
дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны
туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылар
дыннадылары дээш авторлар боттары харыылаар.